
Wstęp

Wiodącym tematem analizy, jaką podjęłam była dla mnie koncepcja kultury ubóstwa Oscara Lewisa, w której zawarte jest szersze, aniżeli ekonomiczne, rozumienie sytuacji człowieka pozbawionego możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb. Zainteresowanie pracą badawczą O. Lewisa było dla mnie konsekwencją wieloletnich studiów nad ubóstwem i marginalizacją.

Głównymi źródłami moich badań są prace O. Lewisa, które stanowią podstawę teoretyczną dotyczącą koncepcji kultury ubóstwa zaproponowaną przez autora, będąc także materiałem do analizy wypowiedzi indagowanych, które stanowią przeważającą część jego publikacji. Podczas badań korzystałam z prac oryginalnych, jak i z ich polskich przekładów. Oscar Lewis w swojej pracy badawczej pozostawił wiele cennych wskazówek, jak całościowo traktować problem ubóstwa oraz jak ukazywać życie ludzi biednych w kontekście ich codzienności. Jest to istotne, ponieważ „Dla charakterystyki wykluczenia społecznego ważne wydają się jednak nie tylko wskaźniki bezrobocia, biedy i poziomu życia, ale i wiedza dotycząca zakresu uczestniczenia ubogich i bezrobotnych w życiu społecznym”¹. W moim warsztacie badawczym prace Lewisa pozostawiły konieczność odchodzenia od przedstawiania w analizach jedynie cech społeczno-demograficznych, na rzecz ukazania powtarzających się wśród ubogich podobnych zachowań, wyborów, przeżyć, sposobów oceny rzeczywistości, kondycji psychicznej dotkliwie naznaczonej problemami, które nierzadko trwale zmieniają funkcjonowanie jednostki. Takie podejście inspirowane było sugestiami badaczy o konieczności rozważania nie tylko czym jest bieda, ale także jak żyją biedni, lub jak wskazuje W. Warzywoda-Kruszyńska „czym są biedni z socjologicznego punktu widzenia”².

¹ P. Poławski, *Wykluczenie i szanse społecznej partycypacji*, [w:] *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, WAM, PAN, Kraków 2007, s. 468.

² W. Warzywoda-Kruszyńska, *Wielkomięjscy biedni – formująca się underclass? Przypadek klientów pomocy społecznej*, *Kultura i Społeczeństwo* 1998a, nr 2.

Istotnym punktem zainteresowań w moich badaniach jest skupianie się na sposobie postrzegania świata, mobilizowaniu do działania i rezygnacji jednostek w sytuacji kryzysu i odnoszenie się do psychospołecznych skutków ubóstwa i braku możliwości zmiany własnego życia. Praca badawcza była dla mnie próbą ukazania w szerszym kontekście tego, co zawiera koncepcja kultury ubóstwa. Takie ujęcie tematyki badawczej nie miało na celu omijania szerszych ustaleń, dotyczących życia społecznego, ponadjednostkowo traktujących o pewnych prawidłowościach zachowań i działań. W prezentowanych obszarach, możliwych do lokowania w socjologii codzienności, nie brałam w nawias pytań o przyczynowość i sprawstwo, jakie dotyczą szerszego porządku społecznego³. Czyniłam to jednak przez pryzmat analizy doświadczeń konkretnych osób naznaczonych piętnem biedy. Doświadczenie siebie przez ubogich oraz otaczającej ich rzeczywistości społecznej i materialnej były dla mnie opisem tego, co miało dla ubogich znaczenie. Z tych opisów starałam się odkryć i uporządkować to, co zostało wytworzone, ponieważ „Doświadczenie oznacza proces, w którym kształtuje się i artykułuje sens i w którym rzeczy przybierają swą postać i strukturę”⁴. Z zainteresowania pojedynczymi losami osób wykluczonych starałam się zbudować szerszy obraz funkcjonowania w kulturze ubóstwa. W tym kontekście za istotne uznałam wskazania mówiące, że „socjologia codzienności, zwracając się w stronę praktyk codziennych, będących (o czym wiemy w socjologii od dawna) najważniejszym polem ucierania się, wytwarzania i potwierdzania (ale i zarazem rozbijania) poczucia intersubiektywności, może prezentować się jako naprawdę ważny fragment współczesnej socjologicznej refleksji. Ważny, bo dotyczący prawdziwie strategicznej kwestii szans i warunków utrzymania niezbędnej spójności i integracji społeczeństwa”⁵. W tym kontekście poprzez pogłębioną interpretację chciałam ujawnić sens tego co w życiu ubogich rutynowe, ale też refleksyjne, ukazać strategię codziennego postępowania i uogólniać je, „ale niekoniecznie w stronę praw warunkowych, lecz raczej w kierunku typologii schematów życia codziennego, które ludzie wcielają w życie w standardowych zdarzeniach [...]”⁶.

³ Szerszy kontekst badawczy w ramach socjologii codzienności opisują R. Drozdowski, B. Mateja, *Strategie eksplanacyjne socjologii codzienności. Lista obietnic i dylematów*, [w:] M. Bogunia-Borowska (red.), *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna*, SCHOLAR 2009, s. 364.

⁴ B. Waldenfels, *Topografia obcego. Studia z fenomenologii obcego*, ON, Warszawa 2002, s. 14-15.

⁵ R. Drozdowski, B. Mateja, *Strategie eksplanacyjne socjologii codzienności. Lista obietnic i dylematów*, [w:] M. Bogunia-Borowska (red.), *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna*, SCHOLAR 2009, s. 365-366.

⁶ P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, ZNAK, Kraków 2007, s. 33.

Analiza badawcza, jaką podjęłam dotyczy wskazania na podobieństwa i różnice w funkcjonowaniu ludzi ubogich w różnych warunkach społecznych. Analiza kultury ubóstwa przez pryzmat jej cech, na jakie wskazywał Oscar Lewis stała się dla mnie początkiem poszukiwań jej odniesień w innych kontekstach życia ubogich, nie tylko związanych z życiem w slumsach. Stąd tytuł książki akcentujący raczej drogę *W poszukiwaniu kultury ubóstwa*, aniżeli ostateczną analizę, która ze względu na wielowątkowość materiału badawczego, jaki brałam pod uwagę, może być jeszcze wielokrotnie powtarzana i dopełniana kolejnymi analizami badawczymi. To poszukiwanie cech kultury ubóstwa skupiało moją uwagę na opublikowanych pracach badawczych O. Lewisa, które ukazują sposób życia ludzi w relacjach z innymi. Analiza tych źródeł pozwoliła mi odnieść podstawowe pytania, o funkcjonowanie ludzi ubogich w innych warunkach kulturowo-społecznych do polskiej rzeczywistości, i do życia ludzi, dla których bieda nie jest jedynie epizodem, ale trwałym doświadczeniem wpływającym na wszystkie sfery ich życia. Dlatego wybór kolejnych źródeł do analizy, jakimi stały się polskie *Pamiętniki bezrobotnych z lat 30.* i *Pamiętniki bezrobotnych z 2000 roku*⁷. Opublikowane *Pamiętniki – Pamiętniki bezrobotnych z 1933 roku*, jak i te wydane w pięciu tomach na przestrzeni lat: I i II tom – 2003 r., III i IV tom – 2005 r., oraz V tom – 2006 roku, stanowią dla mnie znaczący punkt odniesienia do analiz koncepcji kultury ubóstwa, ale są także drobiazgowym zapisem życia biednych, który daje szansę porównania sposobów przeżywania biedy⁸. Część moich analiz pozostawiła we mnie przekonanie, że wielu zjawisk nie da się jednoznacznie nazwać, co nie oznacza, że nie można spróbować ich opisać, lub z jeszcze większą determinacją przyjąć słowa E. Goffmana „To, że coś jest nie wyjaśnione, nie znaczy, że jest zarazem niemożliwe do wyjaśnienia”⁹.

Jak wskazuje H. Palska „W praktyce badawczej socjolog jakościowy występuje więc (przynajmniej w owej fazie) jako badacz słowa. Najpierw w roli czytelnika, następnie egzegety tekstu, potem dopiero interpretatora rzeczywistości społecznej. Następuje więc podwójny zabieg interpretacji. Interpretowanie znaczeń w życiu społecznym poprzedzone jest interpretowaniem w tekście”¹⁰. Analiza pamiętników sama w sobie jest zajęciem

⁷ Jest to rok ogłoszenia konkursu, a wydanie poszczególnych tomów przypadało na lata 2003, 2005, 2006, co zaznaczam w tekście jako *Pamiętniki z lat 2003–2006*, a także *Pamiętniki współczesne*.

⁸ Ważny obraz, ukazujący doświadczenia ubogich w ich bezpośrednich przekazach zawiera książka: E. Tarkowska, W. Warzywoda-Kruszyńska, K. Wódcz, *Biedni o sobie i swoim życiu*, BPS, Katowice-Warszawa 2003.

⁹ E. Goffman, *Analiza ramowa*, NOMOS, Kraków 2010, s. 332.

¹⁰ H. Palska, *Badacz społeczny wobec tekstu. Niektóre problemy analizy jakościowej w socjologii i teorii literatury*, [w:] H. Domański, K. Lutyńska, A. W. Rostocki (red.), *Spojrzenie na metodę*, IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 162.

trudnym i czasochłonnym. Nie to jednak w przypadku analiz jakie prowadziłam było uciążliwe. W pewnym sensie trudniejsze okazało się bycie w roli badacza, który wprowadzie analizuje dosłowne cudze wypowiedzi, jednak ograniczony do tekstu, do odczytywanych słów, nie ma szansy bliskiego kontaktu z indagowanym, a w wielu sytuacjach odczuwa nawet znaczny dystans wobec niego. Dystans dodatkowo podkreślany był w przypadku moich analiz materiałem, który historycznie jest jednak odległy, choć bliski z powodu problemów, jakie odnotowuje współczesność. W wielu sytuacjach pierwsze myślenie o ubóstwie skłaniało ku przekonaniu, że bieda jest kategorią zmienną historycznie, jeśli chodzi o jej charakter i przyczyny, jednak dość mocno tożsamą w jej doświadczaniu niezależnie od tła temporalnego.

Wyselekcjonowany do badań materiał zadziwia swoim bogactwem, ale także obszernością. Łącznie przedmiotem analiz były wypowiedzi i zapiski umieszczone na ponad 5700 stronach tekstu. We wszystkich źródłach głównymi bohaterami wypowiedzi było łącznie 161 osób. To jednak nie jest ostateczna liczba osób, które występowały w narracji, ponieważ każdy z wypowiadających opisywał życie innych, bliskich i dalszych członków rodziny, a także osób z najbliższego kręgu życia. Bohaterowie wypowiedzi odnosili się do relacji z innymi na różnym stopniu ogólności, czasem jedynie wspominając o ich sytuacji życiowej, lub też wymieniając ich z imienia. Nie sposób podać liczbę faktycznie występujących postaci w opowieściach indagowanych i pamiętnikarzy, niekiedy główni bohaterowie opowiadane przypadki życia uogólniają do „bliskich”, nie podając ich imion. W samej rodzinie Ríos w *Nagim życiu* według O. Lewisa 16 osób opowiada o swoich rodzinach, a w przybliżeniu na stronach tej jednej z książek występuje odniesienie do życia ponad 300 osób. Kolejne źródła jakimi są Pamiętniki stanowią również zapis życia wielu ludzi. Źródła te nie były wybrane przypadkowo, a najważniejszym motywem było dla mnie to, iż podobnie jak w pracach Lewisa prezentują one wypowiedzi własne bohaterów, borykających się z problemami wielu braków, i podobnie jak w jego pracach nie są to materiały ograniczone do monotematycznych rozważań o biedzie. W wybranych przeze mnie źródłach bezsprzecznie widoczne jest to, co K. Frysztacki ujął jako ubóstwo które „jest obiektywne aż do bólu (choćby z powodu głodu i zimna), a jednocześnie jest subiektywne w tym sensie, że stanowi przedmiot recepcji i swoistej debaty między tymi, którzy go doświadczają, i tymi, którzy poddają je obserwacji i komentarzowi”¹¹.

Analizowany materiał pamiętnikarski zawiera elementy autobiografii, co nie jest jednoznacznie rozdzielne, ponieważ „[...] niektóre elementy są dla pamiętnika i autobiografii wspólne: tożsamość narratora, autora i głów-

¹¹ K. Frysztacki, *Socjologia problemów społecznych*, SCHOLAR, Warszawa 2009, s. 96.

nego bohatera (użycie w narracji pierwszej osoby liczby pojedynczej zaimka osobowego „ja”), prozatorska forma, narracja retrospektywna, ograniczenie fikcji literackiej. Różnicę stanowi temat: pamiętnik – skupienie uwagi narratora na świecie zewnętrznym wobec niego, na warstwie przedmiotowej relacji; autobiografia – koncentracja na losach jednostki, historii osobowości¹². W materiale badawczym zarówno świat zewnętrzny, jak i element autorefleksji jest silnie zarysowany. Gdyby brać pod uwagę dystans autorów do rzeczywistości opisywanej, to w całym analizowanym materiale jest on różnorodny. Wielu pamiętnikarzy, ale także indagowanych Lewisa osadza obecną sytuację życiową w kontekście dzieciństwa, głównie podkreślając długotrwałą biedę i brak wsparcia w rodzinie, a raczej konieczność wspierania rodziny od najmłodszych lat życia. W takich wypadkach Pamiętniki i wypowiedzi indagowanych Lewisa zawierają cechy autobiografii, w której człowiek odnosi się do przeszłości po to, aby wyjaśnić swoją terażniejszość właśnie przez nią determinowaną. Naturalnie duży dystans zawarty jest w II tomie publikacji, w którym pamiętnikarze polscy po blisko trzydziestu pięciu latach wracają do czasu kryzysu lat 30. i z nowej perspektywy oceniają dawne losy.

W podjętej pracy badawczej miałam na uwadze krytyczne odniesienia do samej koncepcji O. Lewisa. Uważam jednak, że ostrożność w aplikacji koncepcji kultury ubóstwa nie może przesłonić wyzwania poszukiwania jej cech także w warunkach polskich. Pokusą jest traktowanie polskiej skrajnej biedy w kategoriach tak odmiennych od proponowanej koncepcji kultury ubóstwa, że ulec można złudzeniu, jakby za polską biedą nie kryło się nic więcej oprócz braku środków do życia, a inne obszary funkcjonowania (pozaekonomiczne) jednostek biednych pozostały w akceptowalnych społecznie ramach. Wbrew tym pokusom prowadzone przeze mnie analizy badawcze wskazują na wiele podobieństw w zachowaniach ludzi, nazywaniu, doświadczaniu i przełamywaniu kręgów biedy, które są obecne w koncepcji Lewisa i w Pamiętnikach. Praca *W poszukiwaniu kultury ubóstwa* ukazuje przejmowanie i generowanie przez jednostki żyjące w ubóstwie nie tylko ograniczonych możliwości ekonomicznych, ale także uczenie się wzorów radzenia sobie ze złą sytuacją ekonomiczną i określaniem swojego miejsca wśród innych. Ukazuje to życie biednych w ograniczonych relacjach społecznych do wąskiego kręgu ludzi zmarginalizowanych. W prezentowanej pracy, chciałam ukazać, jak zajmowane marginesowe miejsce, niezależne od tła, w jakim się pojawia, utrudnia bądź uniemożliwia przygotowanie się jednostek do wykorzystania własnych możliwości. W takim znaczeniu według E. Wnuka-Lipińskiego, marginalizacja jest jedną z najważniejszych

¹² H. Palska, *Badacz społeczny wobec tekstu*, op. cit., s. 172.

kwestii moralnych, ale także politycznych, jest trudna do pogodzenia z poczuciem jakiegokolwiek definiowanej sprawiedliwości, a jej zasięg nie jest obojętny dla kształtu życia publicznego w dowolnym społeczeństwie¹³.

Moja analiza Pamiętników, odnosząca się do koncepcji kultury ubóstwa, nie jest skupiona na makrospołecznym problemie braku środków do życia czy też bezrobocia, ale na obrazie skutków ubóstwa, z jakim borykają się poszczególne osoby i rodziny, tworząc schematy podobnych działań. Podobnie jak w Pamiętnikach lat 30., tak i w Pamiętnikach współczesnych (z konkursu z 2000 roku), zarysowany jest dynamiczny obraz ukazujący, w jaki sposób ludzie radzą sobie z biedą, odrzuceniem, z odczuciami towarzyszącymi nędzy, z poczuciem wstydu z powodu bezczynności, jak zachowują się w sytuacji poszukiwania, czy wręcz błagania potencjalnych pracodawców o jakiegokolwiek zajęcie i jak postrzegają i przeżywają rzeczywistość, w której są zmuszeni organizować najbardziej podstawowe aspekty życia, które z powodu biedy urastają do rangi walki o przetrwanie. Powołując się na słowa R.D. Abrahamsa mogę powiedzieć, że poszukiwałam „raczej technik, za pomocą których jednostki w jakiegoś rodzaju zbiorowości wypracowują sposoby gry, które uwierzytelnią równocześnie aktorów i całą grupę”¹⁴. Starłam się, aby treść pracy w szerszym odniesieniu skupiała się na kulturze ubóstwa, jako kategorii badawczej, nie gubiąc przy tym odniesień do osób ubogich, ponieważ bez ich zachowań, działań, przeżyć i znaczeń im nadawanych nie można by uchwycić cech tej kultury. W moich analizach starałam się nie zagubić jednostkowego doświadczenia, które będzie przemawiało za tym co ponadjednostkowo doświadczane. Podążałam za wskazaniem, które mówią, że „Doświadczenie jest więc zarówno ilustracją tego, co robi jednostka, jak i konwencjonalnych wzorów kulturowo wyuczonych i interpretowanego zachowania, które czyni je zrozumiałym dla innych”¹⁵. Miało to zaprzeczyć podejściu, jakie obecne jest w wielu naukowych i pozanaukowych debatach, w których unika się analizy sytuacji życia ludzi, na rzecz podejmowania rozważań niejako bezosobowych problemów. W takim ujęciu badacz nie zajmuje się już wykluczonymi, ale podejmuje problem wykluczeń, eliminuje z pola widzenia codzienność ubogich, a przygląda się ubóstwu, jakby można je było oderwać od przeżywania go.

Zainteresowanie tym materiałem badawczym i wykorzystanie go przeze mnie do pogłębionych analiz powodowane było także założeniem, że długotrwałe ubóstwo prowadzi do apatii i zaniechania możliwości działa-

¹³ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego*, SCHOLAR, Warszawa 2005, s. 270.

¹⁴ R.D. Abrahams, *Doświadczenie zwyczajne i niezwykle*, [w:] V.W. Turner, E.M. Bruner, (red.), *Antropologia doświadczenia*, WUJ, Kraków 2011, s. 55.

¹⁵ Ibidem, s. 59.

nia i rozwoju. W analizach, jakie prowadziłam pojawiają się także inne aspekty będące konsekwencją doświadczania ubóstwa, które w istotnych badaniach dotyczących biedy określane są jako: „rozpad struktury osobowości społecznej”, „redukcja psychologicznej przestrzeni życiowej”, a także wskazują na niemożność podejmowania efektywnych działań w sytuacji doświadczania wielu braków¹⁶. Sam Paul Lazarsfeld, autor przywołanych tu badań nad problemami ubóstwa spowodowanego bezrobociem ludzi w Marienthalu¹⁷, odwołując się po latach do badań polskich nad bezrobociem z 1933 roku, a także do koncepcji kultury ubóstwa podkreśla, że konsekwencje problemu pozostawiania bez pracy i dochodów są takie same¹⁸. Pojawiają się we wszystkich tych badaniach argumenty przemawiające za trafnością ustaleń, iż bezrobocie, ubóstwo ma znaczący wpływ na dzieci żyjące w rodzinach z tym problemem, co również jest cechą kultury ubóstwa, w której duży nacisk kładzie się na dziedziczenie cech negatywnego położenia. Wskazywane w pewnych aspektach zbieżne wnioski z prowadzonych odrębnie badań nad bezrobociem w Marienthalu i w Polsce (Pamiętniki z 1933 roku), skłaniają mnie do szerszego spojrzenia na problem, głównie ze względu na możliwość ukazania wśród zbiorowości ubogich wytworzonych cech lub podatnych warunków do wytworzenia cech kultury ubóstwa. Wyticzną do tak podjętych analiz były dla mnie słowa E. Tarkowskiej, iż w odniesieniu „do prowadzonych w Polsce badań biedy, trzeba podkreślić potrzebę kulturowego poszerzenia perspektywy; włączenia w obszar analizowanych zjawisk innych, obok ekonomicznych, elementów stylu życia ludzi biednych”¹⁹.

¹⁶ P.F. Lazarsfeld, T. Wagner Jr., *The Academic Mind. Social Scientists in a Time of Crisis*, The Free Press, Glencoe, III. 1958, s. 262 i n.

¹⁷ Określone jako pionierskie badania nad problemem bezrobocia w Marienthalu prowadzili w 1930 r. Marie Jahoda, Paul F. Lazarsfeld i Hans Zeisel. Miejscem badań była fabryczna osada pod Wiedniem. Książka ukazała się w Lipsku w 1933 roku. Oryginalny tytuł – *Bezrobotni Marienthalu. Socjograficzne studium skutków długotrwałego bezrobocia opatrzone aneksem poświęconym historii socjografii. Opracowała i wydała Austriacka Pracownia Badawcza Psychologii Gospodarczej*. Badania te określane są jako nowatorskie, głównie z powodu zastosowania niekonwencjonalnych metod i technik badawczych, ale także z powodu częstego odwoływania się do dosłownych wypowiedzi badanych. Zauważyć można w tym aspekcie podobieństwo prowadzonych znacznie później badań O. Lewisa, czy także podobieństwo do opublikowanych w Polsce w 1933 roku, a także w latach 2003-2006 *Pamiętników bezrobotnych*. W wydanej w Polsce w 2007 roku książce *Bezrobotni Marienthalu* zamieszczony jest tekst, w którym również Bohdan Zawadzki i Paul Lazarsfeld w rozdziale „Psychologiczne konsekwencje bezrobocia” odwołują się do badań polskich bezrobotnych z lat 30.

¹⁸ Por. M. Jahoda, P.F. Lazarsfeld, H. Zeisel, *Bezrobotni Marienthalu*, ON, Warszawa 2007, s. 38. W 1993 roku ukazało się w „Kulturze i Społeczeństwie” tłumaczenie artykułu Zawadzkiego i Lazarsfelda o psychologicznych skutkach bezrobocia.

¹⁹ E. Tarkowska, *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Typografica, Warszawa 2000, s. 24.

Praca *W poszukiwaniu kultury ubóstwa* ostatecznie miała jedynie w tle zawierać analizę problemu ubóstwa, ponieważ na pierwszym planie istotne stało się to, co jest wytworem życia wyznaczonego przez braki materialne i w konsekwencji także braki pozamaterialne²⁰. Stała się zatem pracą w znacznej mierze stawiającą pytania o istotę i charakter życia ludzi w kulturze ubóstwa, a więc życia, które jest nie tylko doświadczeniem braku środków do życia, ale doświadczeniem znacznie wykraczającym poza kwestie materialne²¹. Pokazuje ona sytuację ludzi, którzy w doświadczeniu biedy są już na takim etapie, że samo zabezpieczenie finansowe nie spowodowałoby zatarcia konsekwencji życia w biedzie – piętna ubóstwa, które zostawia ślad w psychice jednostek, wzorach postępowania i realizowanych wartościach. Z relacji bohaterów analizowanych przez mnie źródeł można wnioskować, że ich doświadczenia spowodowały zmiany, które stały się trwałym elementem ich tożsamości. Wiele z tych zmian nawet jeśli powodowało realną poprawę życia pod względem ekonomicznym, to w ostateczności skutkowało kosztami w postaci wyobcowania z dotychczasowych relacji. Samo aspirowanie do grupy osób lepiej sytuowanych pociągało również za sobą bagaż poczucia niższości, bycia człowiekiem niezasługującym na docenienie, będącym pośród innych nie „na swoim miejscu”.

Istotą mojej pracy jest w znacznej mierze pokazanie jak ubodzy organizują codzienne życie, jakie nadają znaczenia swoim doświadczeniom, w jaki sposób usprawiedliwiają braki i jakimi wartościami kierują się w życiu. Istotą rozważań jest zatem ukazanie odpowiedzi na pytania, jakie również zadają sami bohaterowie źródeł, o sens życia naznaczonego ubóstwem, beczynnością, beznadzieją. To właśnie w wypowiedziach zawartych w prezentowanych źródłach odnaleźć mogłam istotę kultury ubóstwa widzianą przez pryzmat cudzego życia, niezależnie od tła społecznego. W swoich analizach chciałam ukazać obraz podobieństw i dążenie do zaznaczenia przez ubogich własnej odmienności od innych, w codziennych strategiach udowadniania, że nie jest się „nikim bez znaczenia”.

W ogólnym charakterze konstrukcja pracy podyktowana była obszarami analizy, jakie brał pod uwagę O. Lewis, zaznaczając problemy, które istotne są na poziomie jednostkowym, rodzinnym, społecznym. Stąd w mojej analizie wykraczanie poza jednostkowe przeżywanie nędzy i usy-

²⁰ Por. E. Tarkowska, *Bieda i kultura*, [w:] J. Kurczewska, E. Tarkowska (red.), *Spotkania z kulturą. Antoninie Kłoskowskiej w pięćdziesiątą rocznicę śmierci*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2006, s. 109. Warto zwrócić uwagę na wskazania, że ubóstwo nie może być traktowane jako niedobory dóbr ekonomicznych, ale deprivacja wielu innych sfer życia, związana z potrzebami jednostek określonymi pozamaterialnie.

²¹ Przeciwno prostemu wskazywaniu rozmiarów ubóstwa poprzez ekonomiczne aspekty występuje także A. Sen, *Nierówność – dalsze rozważania*, Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK i Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków-Warszawa 2000, s. 125.

tuowanie doświadczeń w kontekście relacji z innymi – osobami z bliskiego kręgu interakcji, a także z osobami określanymi jako obcy, z którymi interakcje mają charakter formalny i instytucjonalny. Badania pozwoliły wyodrębnić obszary, które określiłam jako: interakcje, konsumpcja, socjalizacja, problemy, kapitał²². W związku z nimi ostatecznie utworzyłam interesujące mnie w kontekście kultury ubóstwa obszary tematyczne, które wybrane zostały w taki sposób, aby można było ukazać jednostkowe i społeczne działania ubogich, a także, aby zaznaczony został proces funkcjonowania w ubóstwie. Z tego powodu w konstrukcji pracy znalazły się aspekty socjalizacyjne, mówiące o przygotowaniu do ról społecznych, dalej aspekty interakcyjne, kładące nacisk na funkcjonowanie ubogich wśród innych w otoczeniu społecznym oraz aspekty kładące nacisk na konstruowanie obrazu samego siebie. Następnie ujęte zostały aspekty dotyczące sfery funkcjonowania materialnego wraz z ukazaniem ich konsekwencji psychicznych i społecznych.

W wymienionym obszarze socjalizacyjnym skupiłam się na ukazaniu funkcjonowania małżeństwa i rodziny z dziećmi, chcąc przedstawić obraz życia ludzi, którzy często wbrew sobie generują konflikty i problemy, które rozwiązywane są w sposób rodzący kolejne trudności. W zachowaniach podejmujących role rodzinne starałam się ukazać strategie odgrywanych ról, zachowań ucieczkowych, pokazujących dystansowanie w rolach, którego częścią jest także milczenie, jako reakcja na problemy. W analizie ról istotne było ukazanie socjalizowania do wycofania, bezsilności, braku działania, co w skrajnie trudnych sytuacjach życia staje się dla wielu istotną wartością. W tym obszarze starałam się zwrócić uwagę na uznawane i realizowane wartości, ukazując ich podobieństwo do tych respektowanych społecznie, jednak zaniechanych z powodu skrajnego ubóstwa. W obszarze wartości istotne było także ukazanie zastępowania wartości materialnych, jako pożądanych i godnych uwagi, a nieosiągalnych, takimi które stanowią o cechach niezbywalnych, możliwych do wykształcenia niezależnie od stanu posiadania – są nimi często obojętność na problemy, hardość charakteru, pokorne znoszenie cierpienia.

Istotne poznawczo było dla mnie pokazanie w kolejnym rozdziale pracy procesów interakcyjnych i ich analiza pod kątem tworzenia przez ubogich obrazu samego siebie, w odniesieniu do otoczenia społecznego i dzięki temu otoczeniu, które ma moc potwierdzania i burzenia wytworzonego wizerunku jednostki. W aspekcie obrazu samego siebie odnosiłam się do wyglądu, jako elementu komunikującego sobie i innym własne miejsce w otoczeniu społecznym, istotne z punktu widzenia odgrywanych społecz-

²² Szerzej istotę tych wyodrębnionych sfer opisuję w części metodologicznej pracy.

nie ról. Obszary interakcji z innymi poddane analizie miały wskazać, że ich szczególne zogniskowanie na procesach pomocy jednoznacznie określa schematy zachowań, w które wpisane są wzajemne oczekiwania dawców i biorców wsparcia. Ograniczone relacje z otoczeniem, jakie prezentują indagowani i bohaterowie Pamiętników pozwoliły mi czytelnie wyodrębnić podstawowe interakcje z osobami udzielającymi wsparcia w rodzinie, w środowisku sąsiedzkim, a także ze strony instytucji pomocowych i potencjalnych pracodawców.

Jednoznacznie wyznaczonym przez ubóstwo obszarem był dla mnie analizowany w kolejnym rozdziale obszar konsumpcji. Ukazany był on poprzez problemy dotyczące organizowania środków do życia, jak i prezentowane strategie przetrwania, które są głównym tematem jednej z części pracy. W tym obszarze najbardziej interesujące było dla mnie zaspokajanie podstawowych potrzeb jednostek, jak na przykład możliwość zaspokojenia głodu i potrzeby posiadania ubrania oraz ukazanie sposobów robienia zakupów, które są opracowanymi strategiami pozorowania konsumpcji mającej maskować ubóstwo. W tym obszarze badawczym istotne było także pokazanie, jak wartości pozamaterialne stają się wymiernymi dobrami, których wagę wyznacza się poprzez realne zyski, a także jak w świecie kultury ubóstwa to, co uznawane jest w społecznym odbiorze jako istotny kapitał, staje się dla ubogich swoistym antykapitałem, utrudniającym ich codzienne funkcjonowanie.

Tak szeroko zakrojone wątki poprzedzone były analizami, które ściśle wiążą się z problemami ubóstwa, dotyczącymi marginalizacji społecznej²³. Rozdział dotyczący marginalizacji nie ma na celu systematycznego przeglądu koncepcji teoretycznych, ale w znacznej mierze jest określeniem przyjmowanego przeze mnie rozumienia marginalizacji społecznej, a także jest ukazaniem kwestii spornych dotyczących tego konstruktu w odniesieniu do ludzi charakteryzowanych poprzez cechy kultury ubóstwa. W pracy znajdują się także rozdziały, które ukazują znaczenie pracy badawczej Oscara Lewisa – twórcy koncepcji kultury ubóstwa, charakter jego dzieł, odnoszą się też do bogactwa materiału pamiętnikarskiego.

Za ważne w projektowaniu mojej pracy badawczej uznałam treści dotyczące metodologii badań, stąd w pracy ją prezentuję – tak szczegółowe odniesienia do analizy badawczej, opracowania sposobów porządkowania materiału, uzasadnienia wyborów metodologicznych. Szczegółowości tej towarzyszyło przekonanie, że badacze chcący pogłębiać wiedzę na temat

²³ Istotne były dla mnie wskazania, że wykluczenie zawsze towarzyszy ubóstwu, por. S. Golinowska, P. Broda-Wysocki, *Kategorie ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przegląd ujęć*, [w:] S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody, wyniki*, IPISS, Warszawa 2005, s. 32.

wskazanego przeze mnie materiału mogą swobodnie odnosić się do mojego sposobu pracy, a także weryfikować proponowane przeze mnie ustalenia. Pomocne do tego jest, iż w każdym miejscu tekstu, który ma swoje zakorzenienie w źródłach, w nawiasie zamieszczam dokładne odniesienia, dzięki czemu dany fragment (nie tylko cytowany, ale także odsyłający do znaczących treści) będzie łatwy do znalezienia przez czytelnika. Takie oznaczenia są też konieczne dlatego, że nie sposób było przywołać w tekście wszystkich istotnych wypowiedzi. W pracy zamieszczam jedynie te, które są reprezentacją szerzej występujących w źródłach obszarów doświadczeń lub są znaczące ze względu na swój osobliwy charakter²⁴.

Specyfika materiału zawierającego doświadczenia jednostek znajdujących się w sytuacji skrajnego ubóstwa postawiła mnie w roli obcego wobec opisywanej rzeczywistości. Taka pozycja jest dla badacza szansą na odkrycie nowego obszaru, ale także pokazuje mu jego własne ograniczenia. Szansa tkwi w możliwości nowego spojrzenia na problemy w znacznej mierze nie doświadczane przez niego samego na taką skalę, bowiem ta tematyka nie jest zakorzeniona w jego społecznym doświadczeniu. Stara się więc ją opisać i zrozumieć z pozycji obcego, a taki dystans wymaga tworzenia dla wyjaśnienia nowych punktów odniesienia pozwalających na rozumienie. Jak mówi K. Frysztacki „Zrozumieć, to znaczy przekraczać granicę potocznych wyobrażeń, uwzględniać zmieniające się warunki, rekonstruować style życia, dążyć do poważnego, starającego się wnikać w istotę rzeczy, ale nie sentymentalnego kontaktu z tymi, którzy w różnych okolicznościach są po prostu biedni, nawet bardzo”²⁵. Racjonalnym odruchem w takiej sytuacji była obrona przed utratą prawdziwości materiału poprzez nakładanie na

²⁴ Oznaczenia w tekście odwołań do danych fragmentów podaję w nawiasie, w przypadku prac O. Lewisa używając polskich skrótów tytułów:

Nagie życie - (NŻ2),

Rodzina Martinezów - (RM),

Sanchez i jego dzieci - (SiDz),

Pamiętniki bezrobotnych (lat 30.) T 1 - (PB1),

Pamiętniki bezrobotnych. Materiały konkursowe prace nagrodzone. (współczesne) T 1 - (B1),

Pamiętniki bezrobotnych. Materiały konkursowe prace nagrodzone i wyróżnione. (współczesne) T 2 - (B2),

Pamiętniki bezrobotnych. Materiały konkursowe prace wyróżnione. (współczesne) T 3 - (B3),

Pamiętniki bezrobotnych. Materiały konkursowe prace wyróżnione. (współczesne) T 4 - (B4),

Pamiętniki bezrobotnych. Materiały konkursowe. (współczesne) T 5 - (B5).

Dalsze oznaczenia w pracach Lewisa zawarte w nawiasach po skrócie tytułu odnoszą się do numeru strony wydania polskiego, kolejna do wydania anglojęzycznego np.: (NŻ1, s. 206/oryg. 115). W przypadku pamiętników pierwsza liczba po skrócie tytułu i numerze tomu (po znaku: /) oznacza numer pamiętnikarza, przypisany zgodnie z hierarchią podaną w spisie treści, kolejna liczba to numer strony np.: (B1/ 2, s. 85) lub w pamiętnikach lat 30.: (PB1/ 9, s. 153).

²⁵ K. Frysztacki, *Socjologia problemów społecznych*, SCHOLAR, Warszawa 2009, s. 99.

niego własnych systemów wyjaśnień i rozumienia. W tym celu odnosiłam analizowany materiał do szerszych wyjaśnień zachowań jednostek w sytuacjach krytycznych, nietypowych, nieprzewidywalnych. W mojej pracy badawczej starałam się pokazać dwoistość wypowiedzi ukazujących działania, ale także rozumienie sytuacji, w której one były zakotwiczone wraz z ich interpretacją dokonaną przez indagowanych na własny użytek. W tym celu również posługiwałam się szeroką egzemplifikacją. Była ona możliwa do wprowadzenia dzięki drobiazgowym zapisom wypowiedzi, które w wielu przypadkach opatrzone były autointerpretacją autora. Taka metoda zgodnie z założeniami teoretycznymi pracy pozwala na bezpośrednią prezentację postaw, sądów, opinii osób, a także dała możliwość socjologicznego wyjaśnienia zachowań osób. W odniesieniu do badań własnych miałam na uwadze to, na co wskazuje J. Bielecka-Prus, odnosząc się do koncepcji N.K. Denzina „Celem badania nie jest stworzenie ostatecznego, kompletnego opisu kultury, ale nieustanne poszerzanie dyskursu ukazującego różnorodność ludzkich zachowań i sposobów rozumienia świata”²⁶.

Prezentowana przeze mnie praca stanowi efekt moich wieloletnich badań nad źródłami. Jej rozbudowany charakter wynika przede wszystkim z wieloaspektowości i znacznego stopnia skomplikowania problemów, jakie towarzyszą ubóstwu, ale również w znacznej mierze z osobistego szacunku do zgromadzonego przez innych badaczy materiału, z którego nie chciałam zagubić niczego, co stanowiłoby o dopełnieniu obrazu życia ludzi ubogich. Towarzyszyło mi przekonanie, że dla pełności obrazu warto „zainteresować się także powszednim doświadczeniem, a być może również takimi stanami, jak nuda, znużenie czy nawet zniechęcenie”²⁷. W pracy nad wybranymi źródłami biograficznymi, miałam nadzieję, że choć w małej części spełnię wskazania O. Lewisa, który zauważał „nagromadzenie wielkiej masy danych, które proszą się o systematyczną analizę porównawczą”²⁸.

E. Tarkowska, badając w latach 90. problemy biedy w kontekście kultury ubóstwa O. Lewisa, wskazuje „że hipoteza centralna tej koncepcji, dotycząca specyficznej struktury świata społecznego jednostek i rodzin żyjących w kulturze ubóstwa, okazuje się inspirująca i płodna także w przypadku

²⁶ J. Bielecka-Prus, *Opis gęsty (Trick description)*, [w:] K.T. Konecki, P. Chomczyński, *Słownik socjologii jakościowej*, Difin, Warszawa 2012, s. 203.

²⁷ R.D. Abrahams, *Doświadczenie zwyczajne i niezwykłe*, [w:] V.W. Turner, E.M. Bruner, (red.), *Antropologia doświadczenia*, WUJ, Kraków 2011, s. 58.

²⁸ O. Lewis, *Comparisons in Cultural Anthropology*, [w:] Yearbook of Anthropology, New York: Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, 1955, s. 260, cyt za: B.G. Glaser, A.L. Strauss, *Odkrywanie teorii ugruntowanej*, NOMOS, Kraków 2009, s. 94.

zróżnicowanych postaci obecnej biedy w Polsce”²⁹. Analiza wybranego przeze mnie materiału badawczego pozwoliła mi zmierzyć się z własnymi ograniczeniami i umiejętnościami w roli badacza, a także doświadczyć, jak trudno jest pozostać w dystansie do cudzych słów, które obnażają najskrytsze tajemnice ukazujące cierpienie. Głęboko wierzę, że badania nad kulturą ubóstwa nie muszą lokować się po jednej z biegunowo wyróżnianych stron – obwiniania biednych za ich los lub współczucia im. W ostateczności wyjaśnienia dotyczące problemów życia ubogich mogą być w znacznej mierze pozbawione czynników afektywnych i mimo to dawać podstawy do zrozumienia ich sposobu życia. Mam nadzieję, że socjologiczna analiza, jaką podjęłam wydobywa ze źródeł to, co tak cenne i ciągle aktualne w opisach nędzy, która istnieje ponadczasowo i bez względu na tło kulturowo-społeczne jest podobnie doświadczana.

²⁹ E. Tarkowska, *Świat społeczny biednych a koncepcja kultury ubóstwa*, *Polityka Społeczna* nr 11-12/ 1999, s. 6.